

Sandra Langereis: Een nieuwe biografie van Christoffel Plantijn (ca. 1520–1589)

Sleutelfiguur

In de context van een reeks biografiën over ‘sleutelfiguren’ uit de Nederlandse geschiedenis staat een nieuwe levensbeschrijving op stapel van Christoffel Plantijn, de grote zestiende-eeuwse drukker-uitgever in Antwerpen. De reeks biografiën betreft een project van de commissie Geschiedenis van het Prins Bernhard Cultuurfonds. Via de levensbeschrijvingen van een aantal markante historische ‘sleutelfiguren’ zullen de biografen een beeld schetsen van een reeks al even markante tijdperken. Het eerste deel is reeds verschenen: een biografie van Jacoba van Beieren door Antheun Janse (*Een pion voor een dame*, Amsterdam, Uitgeverij Balans, 2009). De reeks zal de komende jaren levensbeschrijvingen presenteren van Jacob Cats (Johan Koppenol), Hermanus Boerhaave (Luuc Kooijmans), Jacob Roggeveen (Roelof van Gelder), Rutger Jan Schimmelpenninck (Edwina Hagen), Jacob van Lennep (Marita Mathijssen) en Mina Krusemann (Annet Mooij).

Christoffel Plantijn behoeft voor de lezers van de Neolatinisten Nieuwsbrief nauwelijks een introductie. Veel lezers zullen eens een publicatie van Plantijns uitgevershuis in handen hebben gehad of zich met de Antwerpse drukkerij zelf hebben beziggehouden. Ook zal een behoorlijk aantal lezers van deze Nieuwsbrief het Plantin-Moretus museum te Antwerpen reeds hebben bezocht. Onder een breder Nederlands historisch geïnteresseerd lezerspubliek is Plantijn echter veel minder of zelfs helemaal niet bekend. De op stapel staande biografie moet hierin verandering brengen en Plantijn op de kaart zetten van het Nederlandse publiek. Tegelijk zal de biografie dienen als introductie op de zestiende eeuw als tijdvak van de Renaissance, Reformatie en Contrareformatie, het vroegmoderne handelskapitalisme, de Opstand, het uiteengaan van de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden, de machtsstrijd van het Spaanse wereldrijk. De levensbeschrijving van de Franse Antwerpenaar Plantijn werpt vanuit een internationaal perspectief een verfrissend licht op de Nederlandse zestiende eeuw.

Bronnen en biografieën

Het leven van Plantijn is heel behoorlijk gedocumenteerd. Zijn laatste woonhuis en drukkerij bestaan nog steeds aan de Antwerpse Vrijdagmarkt als het Plantin-Moretus museum, compleet met vroegmoderne stoffering en inboedel. Plantijns bedrijfsarchief is daar vrijwel vanaf zijn eerste jaren als zelfstandig drukker bewaard gebleven. Ook is in Antwerpen het fonds van de drukkerij bijna compleet aanwezig. Bovendien is er Plantijns correspondentie: ruim 1500 brieven, voornamelijk door hemzelf geschreven. De brieven zijn vooral serieel bewaard gebleven voor de periode vanaf 1565 tot Plantijns overlijden in 1589. De omvangrijke correspondentie is grotendeels in druk uitgegeven, door Rooses, Denucé en Van Durme tussen 1883 en 1955. De correspondentie is voornamelijk geschreven in het Frans; natuurlijk zijn er ook brieven gewisseld in het Latijn.

Op basis van dit rijke bronnenmateriaal zijn al verschillende levensbeschrijvingen van Plantijn verschenen, onder andere van de hand van Maurits Sabbe, *De Meesters van den Gulden Passer* (Brussel, 1937), en Colin Clair, *Christopher Plantin* (Londen, 1960). Beide publicaties betreffen eigenlijk geschiedenissen van het familiebedrijf. De reeds verschenen levensbeschrijvingen zijn steeds boekhistorisch

georiënteerd. Daarmee is de voorhanden biografische literatuur gericht op een gespecialiseerd lezerspubliek, dat in sterke mate is geverseerd en geïnteresseerd in de werkzaamheden van Plantijns uitgevershuis en ook in de meer ambachtelijke, technische aspecten daarvan, zoals Plantijns typografie en plaatwerk. De fonds-geschiedenis van het uitgevershuis vormt dan ook de rode draad in de oude levensbeschrijvingen.

De op stapel staande nieuwe biografie wil de levensloop van Plantijn vanuit een veel bredere cultuurhistorische invalshoek aan het publiek voorstellen. Ondertussen maakt een nieuwe blik op het aan de eerdere biografen reeds bekende bronnenmateriaal met gegevens over de biografie van de drukker het mogelijk op details van Plantijns levensloop in meer of mindere mate een alternatief licht te werpen. Ter introductie op de te verschijnen biografie volgt hier een korte en selectieve blik op Plantijns levensloop, waarbij enkele van die details in een nieuwe interpretatie naar voren worden gebracht.

Geboortejaar

Om te beginnen is er de voor een biograaf kardinale kwestie omtrent het onbekende geboortejaar van de te biograferen historische figuur. Over de geboorte en overigens ook over de hele jeugd van Plantijn zijn we relatief mager ingelicht. Plantijn is naar eigen zeggen in of vlakbij de stad Tours geboren; een objectieve bronvermelding omtrent zijn geboorteplaats ontbreekt. Omdat ook de gegevens over zijn geboortejaar van Plantijn zelf afkomstig zijn en niet kunnen worden geverifieerd op basis van doop-, trouw- of begraafboeken, is het niet mogelijk Plantijns geboortejaar exact vast te stellen. Colin Clair kon in zijn levensbeschrijving *Christopher Plantin* zelfs geen enkele ratio ontdekken in Plantijns eigen opmerkingen over zijn geboortejaar, die uiteen liepen van het jaar 1514 tot het jaar 1525. Bij nadere bestudering van de relevante documenten blijkt er toch een zekere lijn te ontdekken in de verwarrende gegevens. Deze lijn bevestigt het in de historiografie geuite vermoeden dat Plantijn omstreeks 1520 geboren moet zijn nog wat duidelijker dan Clairs biografie doet vermoeden.

Toen Plantijn nog heel klein was, overleed zijn moeder. Zijn vader verloor hij in zijn tienertijd. Het zal aan het jeugdige verlies van beide ouders en het gemis aan broers of zussen te wijten zijn geweest dat Plantijn op latere leeftijd inderdaad in grote onzekerheid verkeerde over het fundamentele gegeven van zijn eigen geboortejaar. In verschillende brieven en officiële documenten, tegenwoordig bewaard op het Antwerpse stadsarchief, heeft Plantijn steeds opnieuw moeten raden naar zijn eigen leeftijd. Toen hij zich omtrent het jaar 1550 op het Antwerpse raadhuis wilde laten inschrijven als stadsburger, vroeg de klerk hem niet naar zijn leeftijd, alleen naar zijn naam, geboorteplaats en beroep. 'Christoffel Plantijn Jansszoen van Tours boeckbindere' liet hij toen optekenen. Latere documenten bevatten wel gegevens over Plantijns leeftijd. In 1561 meent Plantijn dat hij 'ongeveer veertig' jaar oud is, en in 1564 houdt hij het in een zakelijk stuk in de Antwerpse certificatieboeken op 'vijfveertig, of daaromtrent'. In 1570 wordt hij in dezelfde boeken nog steeds 'vijfveertig' genoemd. Maar in 1572 laat Plantijn in een ander officieel document noteren dat hij 'vijftig' jaar oud is. Bij gebrek aan informatie over zijn exacte geboortejaar probeerde Plantijn blijkbaar lange tijd een keurig afgeronde, geschatte

leeftijd op te geven. Colin Clair heeft deze strategie over het hoofd gezien, omdat hij per abuis meende dat het archiefstuk uit 1572 een leeftijd van 54 jaar vermeldde; maar dit berust op een verwarring met de leeftijd van een andere in hetzelfde archiefstuk genoemde comparant (Clairs verkeerde lezing was overgenomen uit L.Voet, *The Golden Compasses. The history of the house of Plantin-Moretus* (2 dln, Amsterdam/Londen/New York, 1969-1972) I, 5). De door Plantijn opgegeven afgeronde leeftijden verwijzen steeds naar een verondersteld geboortejaar tussen 1519 en 1522, met een ongelukkig getroffen uitschieter naar 1525.

Met het vorderen der jaren veranderde Plantijn zijn taktiek, en hield hij voortaan vast aan een afgerond geschat geboortejaar: het jaar 1520. Vanaf dat moment noemt hij zichzelf in 1576 in de Antwerpse schepenbrieven ‘out omtrent LVJ jaren’, dus ‘ongeveer’ zesenvijftig, en presenteert hij zichzelf blijkens een door hem ingediend verzoekschrift aan het Antwerpse stadsbestuur als tweeënzestig jaar oud in het jaar 1582. Dit sluit aan op de eerder door Plantijn opgegeven geschatte leeftijden, die in de meeste gevallen een geboortejaar tussen 1519 en 1522 veronderstelden. Waarom maakt Clair dan melding van het jaar 1514 of 1515 als tweede optie? Dit berust op een gegraveerd portret uit 1588, waarvan het randschrift Plantijn 73 jaar oud noemt. Tevens is er Plantijns grafmonument uit 1589, waarop werd vermeld dat hij op vijfenzeventigjarige leeftijd was gestorven. Maar deze fors naar boven afgeronde leeftijd wijst in al zijn overzichtelijkheid dadelijk op een door de stervende Plantijn en zijn weduwe geromantiseerde voorstelling van zaken. En had in het randschrift bij de gravure misschien LXVIII moeten staan, in plaats van LXXIII? Plantijns schoonzoon en erfgenaam Raphelengius tekende persoonlijk bij de drukproef van het bewuste portret uit 1588 aan dat de door de graveur vermelde leeftijd op een misverstand berustte, en dat zijn schoonvader niet in 1514 of 1515, maar in 1520 geboren moest zijn.

Ondernemerscarrière

De Antwerpse grootondernemer in intellectueel kapitaal is oorspronkelijk begonnen als leerwerker. Plantijn was niet universitair geschoold, hij heeft een gildenopleiding genoten. Toch kwam Plantijn niet uit een ambachtsfamilie. Zijn vader was in Lyon in dienst geweest bij de verzwagerde families Porret en Puppier als pedagogisch begeleider van de kinderen van die families. Plantijns moeder overleed toen Christoffel nog klein was. Aangezien Plantijns vader daarna zelf voor hem bleef zorgen, bracht Plantijn zijn jeugd door in de steden waar het nageslacht van de Puppier de universiteit bezocht. Van Lyon ging het naar Orléans, en vervolgens naar Parijs. In Parijs ging Plantijn bij een *collège* in de kost terwijl zijn vader doorreisde naar Lyon, Christoffel belovend terug te keren om hem van Parijs naar Toulouse te brengen. Maar toen overleed vader Plantijn plotseling en was het geld op. De wees Plantijn verliet de school; hij ging naar een gilde om een vak te leren.

Misschien had Plantijns vader zijn zoon willen onderbrengen bij een boekhandelaar, binder of drukker in Toulouse, waar veel firma's uit Lyon, de tweede boekenstad van Frankrijk, een filiaal dreven. Het boekenvak was een respectabel beroep en bood uitzicht op een goed inkomen. Nu de verhuizing naar Toulouse niet doorging, trok Christoph vanuit Parijs westwaarts, naar het dichtbij gelegen Normandië. Daar leverden veel werkplaatsen producten af voor de gigantische Parijse boekhandel. Parijs was een Europese boekenstad van formaat. Mogelijk was de

gildenopleiding met kost en inwoning bij een hoofdstedelijk boekbedrijf voor de wees Plantijn onbetaalbaar.

Hij ging in Caen in de leer bij Robert Macé II, een vooraanstaande boekbinder en boekhandelaar. Toen tien jaar later de gildenleertijd was afgerond kon Plantijn in loondienst gaan werken en trouwde hij met een dienstmeid van Robert Macé, Jeanne Rivière. Hij vertrok naar Parijs, om daar op zoek te gaan naar een baan als boekbinder bij een drukkerswerkplaats. Daar hoopte hij ongetwijfeld zijn ervaring in het uitgeversbedrijf te kunnen uitbreiden. Veel gezellen plachten na het afscheid van hun leerbedrijf dadelijk terug te keren naar hun plaats van herkomst, om daar werk te vinden bij een lokale meester. Maar ambitieuzere jonge gezellen ondernamen vaak eerst een 'Tour de France', op zoek naar ambachtswerkplaatsen waar ze hun vaardigheden konden verbreden of hun specialisatie konden verfijnen. Plantijn vond middenin de Parijse universitaire wijk werk en onderdak bij Jacques Bogard. In diens bedrijf in de Rue Saint-Jean-de-Latran maakte Plantijn voor het eerst kennis met het eigenlijke drukkersambacht. Hier werd ook Plantijns eerste kind geboren, Margaretha.

In 1549 ging de boekhandel en drukkerij over op Bogards schoonzoon en erfgenaam. Deze familiale bedrijfsovername zal illustratief zijn geweest voor de geslotenheid van veel meer uitgeversbedrijven in het Parijse boekenbastion. In de zestiende eeuw waren er in tal van ambachten meesters die het zonder zoon moesten stellen, maar die wel gezegend waren met een dochter. Vaak zorgden zij ervoor dat hun favoriete werknemer als schoonzoon het familiebedrijf kon voortzetten. Plantijn besloot in ieder geval omstreeks dezelfde tijd Parijs te verlaten en zijn geluk te gaan beproeven in *boomtown* Antwerpen. Volgens *L'Apparition du livre* (Parijs, 1958) van L. Febvre en H.-J. Martin werden er in Parijs in de zestiende eeuw 25.000 boeken gedrukt. Alleen Lyon met haar 15.000 titels kon enigszins aan deze cijfers tippen. Franse provinciesteden als Rouen, Toulouse of Caen haalden in de loop van de zestiende eeuw grofweg een vijftigste van de Parijse boekenproductie. Maar in Antwerpen werden alleen al in de periode tussen 1500 en 1540 meer dan 2250 boeken gedrukt, bijna een tiende van de Parijse productie gedurende een hele eeuw. Plantijn liet zich in 1550 bijschrijven in het Antwerpse poorterboek. Hij werd lid van het plaatselijke drukkersgilde, en werkte voorlopig nog als leerwerker, boekbinder en boekverkoper.

Dat ging goed, want de stad Antwerpen vertrouwde Plantijn het binden van de stadsadministratie toe. Het gezinsinkomen werd aangevuld door de handel in stoffen van zijn vrouw. In 1555 verschijnen Plantijns eerste drukwerken, zowel in andermans opdracht als op eigen titel. Hij bezit dan een eigen drukkerij met waarschijnlijk één eigen drukpers in de Twaalfmaandenstraat; zeer kort daarna verplaatst hij zijn werkplaats al naar de *Fleet Street* van Antwerpen, de Kammerstraat. Twintig jaar later verhuist Plantijn naar zijn laatste adres, de Vrijdagmarkt. Plantijns bedrijf groeide uit tot verreweg de grootste drukkerij in Europa. Op het hoogtepunt van zijn loopbaan was Plantijn in staat om 21 of 22 drukpersen in zijn drukkerij neer te zetten. In magere tijden bezat hij zeven of acht persen. Hij had continu tientallen mensen in dienst. Andere bekende Europese drukkerijen beschikten in deze tijd over twee of drie persen en employeerden een werkploeg van ongeveer vijf man. Toen Plantijn in 1583 naar Leiden kwam om daar als universiteitsdrukker te werken, nam hij in een keer drie persen mee.

Plantijn maakte zichzelf als vertegenwoordiger van de humanistencultuur buitengewoon verdienstelijk met zijn uitgaven van atlassen, woordenboeken en polyglotwoordenboeken, en de beroemde achtdelige polyglotbijbel (1568-1572). De atlassen van Abraham Ortelius, de polyglotwoordenboeken van Cornelis Kiel (Kilianus) en de *Nomenclator* van Hadrianus Junius zijn bijvoorbeeld verschenen bij Plantijn. Vaak nam Plantijn het initiatief voor het wetenschappelijke onderzoek dat aan die uitgaven ten grondslag lag. Hij bedacht soms zelf het concept voor de uitgaven, en benaderde vervolgens mogelijke subsidieverstrekkingen. Via zijn correspondentienetwerk mobiliseerde hij geleerden die informatie, kopij en redactionele ondersteuning leverden. Zijn drukkerij en woonhuis bood onderdak aan auteurs en redacteuren, reden waarom Plantijns bedrijf door Elisabeth Eisenstein (in *The printing press as an agent of change* (Cambridge, 1979)) is gekarakteriseerd als een *polyglot household*. De sociabiliteit die we doorgaans associëren met de Verlichting is reeds te vinden in deze zestiende-eeuwse oecumenische denktank in Antwerpen.

Op genoemde terreinen heeft Plantijn het humanistische programma geagendeerd. Op andere terreinen agendeerde Plantijn niet, maar reageerde hij: hij gaf dan herdrukken uit van eerst elders verschenen werk, zoals de beroemde kruidboeken. Plantijn profileerde zichzelf graag als kwaliteitsuitgever van meesterwerken. Hij wenste het neusje van de zalm van de klassieke en humanistische auteurs uit te geven, en dat liefst op smaakvolle, verfijnde, exclusieve wijze. Als vrijwel eerste drukker in Antwerpen gebruikt hij kopergravures. Zijn qua formaat, papierkeuze, typografie en illustraties zeer fraai vormgegeven uitgaven zijn duidelijk bedoeld als monumenten voor de eeuwigheid, te kopen door een kapitaalkrachtig publiek. Daarnaast gaf Plantijn almanakken en liturgisch drukwerk uit. Dat moest voor brood op de plank zorgen. Plantijn wist met zijn dure edities toch het hoofd boven water te houden, dankzij een redelijk risicoloos klassiekenfonds, dankzij de almanakken, en dankzij een nietsontziende middenstands-strategie.

Middenstands-strategie

Plantijn blonk uit in de slimme inzet van werklieden en familieleden, die hij allen als ondernemerskapitaal beschouwde. In het kader van zijn Polyglotbijbel leidde hij zelf zijn zettters en drukkers op in de oude talen. Vervolgens zorgde hij ervoor dat ze aan zijn drukkerij verbonden bleven ook al werd het werk aan de polyglotbijbel uitgesteld, zodat de concurrentie niet zou kunnen profiteren van de door Plantijn verzorgde interne bijscholing. Verdienstelijke correctors als Cornelis Kiel, een getalenteerde en ijverige kracht die in grote mate verantwoordelijk is geweest voor de superieure eindredactie van Plantijns uitgaven, verplichtte Plantijn aan zijn uitgevershuis door ze op zijn minst kost en inwoning te geven. Indien noodzakelijk ging hij familiebanden met zijn medewerkers aan. Omdat Cornelis Kiel uit een minvermogend milieu kwam en verder weinig loopbaanperspectief had, ontving hij van Plantijn geen aantrekkelijk honorarium of bijzondere privileges. Bij een corrector als Frans van Raphelingen was dat anders. In dit geval moest Plantijn een stap verder gaan om de geleerde en deftige Raphelengius aan zijn bedrijf te binden. ‘Om met zekerheid over zijn talenten te kunnen beschikken, heb ik hem mijn oudste dochter Margaretha ten huwelijk gegeven’, schreef Plantijn aan een van zijn correspondenten. Met hetzelfde oogmerk huwelijkte Plantijn zijn tweede dochter Martine uit aan Jan Moretus, een getalenteerde

medewerker bedrijfsvoering. Zo wist Plantijn zich verzekerd van de trouw van twee competente compagnons, die tevens de toekomstige erfgenamen van zijn familiebedrijf zouden worden.

Ondertussen had als bij ieder aan de weg timmerend middenstandersgezin het familieleven van meet af aan geheel in het teken van het bedrijf gestaan. In huize Plantijn was er met de inwonende correctoren en geleerden geen enkel onderscheid tussen werk en privéleven. Ook de kinderen werkten vanaf ongeveer vierjarige leeftijd in dienst van het familiebedrijf. Plantijn kreeg een reeks dochters, waarvan vijf meisjes de volwassen leeftijd bereikten. Plantijn heeft het economisch potentieel van zijn dochters zo goed mogelijk geprobeerd te benutten. De dochters werden in hun jeugd gericht opgeleid om te kunnen helpen in het familiebedrijf. Afhankelijk van hun individueel talent hielpen ze bij de correctie van de drukproeven in de oude talen (Latijn, Grieks én Hebreeuws) door de proef aan de geleerde correctoren voor te lezen, ze hielpen bij het verzorgen van Plantijns correspondentie-kopieboeken, ze hielpen bij de boekhouding, of ze dienden zorg te dragen voor de uitbetaling van het stukloon aan de werklui. Vanaf het moment dat ze de huwbare leeftijd hadden bereikt, was het echter gedaan met deze verantwoordelijkheden.

Plantijn heeft één zoon gekregen, het was zijn jongste kind. Christoffel junior kwam bijna twintig jaar ná de geboorte van Plantijns eerste kind Margaretha op de wereld en stierf als peuter. Dit was menselijkerwijze uiteraard een erg verdrietige zaak voor Plantijn, die graag een mannelijke erfgenaam op de wereld had gezet. In feite is het waarschijnlijk eerder een zegen voor Plantijn en zijn bedrijf geweest. De kans dat een zoon daadwerkelijk getalenteerd is voor een bedrijfsovername is immers onvoorspelbaar. Een zestiende-eeuwse vader had zijn zoons nu eenmaal niet voor het uitkiezen, maar als hij een dochter had, wél zijn schoonzoon. Plantijn is er in geslaagd twee van zijn dochters uit te huwelijken aan voor de uitgeverij bijzonder geschikte werkkrachten, die het familiebedrijf in Leiden en Antwerpen na zijn overlijden zouden voortzetten.

Maar één keer pakte deze taktiek slecht uit, omdat één van zijn jongere dochters een feitelijk mislukt huwelijk had gesloten. Oudere biografen als genoemde Maurits Sabbe en Colin Clair hebben opvallend partijdig geoordeeld inzake deze kwestie, door het perspectief van hun protagonist over te nemen: zoveel ondankbaarheid van de bewuste dochter en schoonzoon had de goede Plantijn op zijn oude dag toch niet verdiend. Het is echter niet alleen rechtvaardiger vanuit het perspectief van Plantijns dochters, maar ook historisch gezien inzichtelijker om de uit Plantijns correspondentie opklinkende onverkwikkelijke familieruzies over deze kwestie te interpreteren als een reëel bedrijfsrisico, horend bij de economische exploitatie van de familie als ondernemerskapitaal.